

Протоієрей *МИХАЙЛО ДИМИД*

«АНАТЕМА» І ЛЮДСЬКА СПІЛЬНОТА. КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Сучасній людині відоме поняття гібридної війни, і вона розуміє, що такого роду дія спрямована проти спільноти. Через спаплюження обличчя владні центри знищують вірогідність окремого авторитету, що призводить до нестабільності в осібній спільноті. Нині пропоную розглянути феномен анатеми як давню культурно-суспільну зброю для внесення дестабілізації в не зовсім стійку спільноту. Зокрема аналізую не розв'язаний понині казус, яким є прокляття українському гетьману Іванові Мазепі, замовлене царем Петром I та виконане Російською Православною Церквою.

Тема актуальна й донині, тому важливо дати зрозуміти християнам, зокрема українським, що їхня віра незалежна від анатеми, а навпаки, противиться такого роду штампам. Будування своєї спільноти можливе на позитивній ідентичності, і це незважаючи на всякого роду анатеми.

Моя мета — показати, що «анатема Мазепі» є державним російським багатовіковим проектом, освяченим Церквою, у формі піддроблених фейкових новин, для поневолення думки окремої категорії людей, які цьому піддаються, через брак критичного мислення.

Впровадження. Для того, щоб зрозуміти поняття «анатема», треба враховувати культурно-історичні особливості його впровадження. Залежно від світогляду, анатема є явищем, яке треба приймати з релігійним послухом чи можна на нього не зважати, і навіть відкинути, як фактор ідеологічно-політичний.

Коли мова йде про російсько-українські відносини, то одним із інструментів національно-релігійної війни стала анатема на українського

гетьмана Війська Запорозького Івана Мазепу (1639–1709), за допомогою якої, в очах православних цього регіону, кілька століть було накинута певною мірою тавро не тільки на людину, а головне на ідеї, які гетьман репрезентував — на українську державність і церковну можливу окремішність, а згодом і на культуру та мову.

Щоб оцінити справжню вартість анатемі пропонуємо: (1) розглянути історичний контекст практики анатемі; згодом (2) доторкнутися казуса Івана Мазепи; і, якщо спроможемося вивести це поняття у сферу раціонального мислення, (3) подати відповідну оцінку.

Різні значення анатемі. У кіноповісті Олександра Довженка «Життя в цвіту» (1946–1947) класик передає два різновиди сприйняття анатемі. Коли отець Христофор Протасьєв виступає проти «схрещення деревес і злаків» і піддає анатемі автора експерименту Мічуріна, то дружина, Олександра Василівна, із того помирає, а чоловік «плює на його анафему». Так що все наразі залежить від культурної матриці реципієнта.

Анатема в Старому Завіті. На прикладі Старого Завіту, який належить до єврейської культури, бачимо анатему як форму транзакції із божеством. Це у випадку, коли щось посвячувалося Богові у формі анатемі для осягнення якоїсь цілі; і коли мета була осягнута, то посвячена річ чи людина мали бути принесені божеству як жертвоприношення, тобто просто знищені.

Анатемою можна також заморозити людину в проклятті, в тому сенсі, щоб ніхто потім не зміг змінити її становище.

Анатема в Новому Завіті. В Новому Завіті апостол Павло намагається нікого не оскаржити в анатемі, якщо для цього немає належних підстав. Існує лише один привід для анатемі — коли людина чи спільнота віддаляється від Христа і творить «інше євангеліє».

Йоан Золотоустий, «Про анатему і прокляття». В V столітті в Антіохії Йоан Золотоустий, зокрема, вказав на приклад апостола Павла, який, маючи дуже сильну любов до Ісуса Христа, «нікого не подавав ні образі, ні примусу, ні анатемі: інакше він не привернув би

до Бога стільки народів і цілих міст». Св. Йоан, зокрема, наголошував, що «еретичні вчення треба проклинати і нечестиві догмати викривати, але людей треба всіляко щадити і молитися про їх порятунок».

Про змінне розуміння анатем. Перші вселенські собори проголошували анатему тільки разом із правдою віри. Вони це робили для захисту правди віри від підробок, так, щоб той, хто мав за правдиве фальшиву доктрину, виключався з християнської громади анатемою. Такою сентенцією прокляття закінчувалися канони, які склалися з короткого тексту, який узагальнював доктрину, перш ніж виголошувався вирок за формулою: «Якщо хтось каже [протилежно], нехай буде анатема».

Анатема до поділу Вселенської Церкви в 1054 році. Якщо дивитися на різні причини, коли Церква проголошувала анатему, то спостерігаємо багато несправедливості й кон'юнктури: Атанасій Великий (341 р.), Йоан Дамаскин (754 р.), патріарх Фотій (878 р.), патріарх Михайло Керуларій і кардинал Гумберт (1054 р.).

Анатема у Католицькій Церкві. Така практика анатемування продовжувалася і після великого розколу. Це, однак, радше велося в Римо-Католицькій Церкві (РКЦ): папа Григорій VII на імператора Генріха IV (1080 р.), папа Мартин IV на імператора Михайла Палеолога (1281 р.), Ян Гус (1411 р.), король Чехії Іржі (Георгій) (1466 р.), Жанна д'Арк (1453 р.), Джордано Бруно (1600 р.), Джироламо Савонарола (1497 р.), Мартін Лютер (1521 р.).

Відкинення анатем в Католицькій Церкві. В Кодексі канонічного права РКЦ від 1983 року скасовані всі «караючі закони» (канон 6), видані Римським Престолом, і термін «анатема» більше не використовується. Однак теоретично навіть сьогодні «апостольська функція накладати анатему є частиною прав Учительського уряду Церкви; і користуватися цим може стати його обов'язком».

Анатема в Православній Церкві. Виглядає, що в Православній Церкві не так поширена система анатем, як колись в РКЦ, хіба що за винятком РПЦ. Так підпав анатемі в XII столітті, за свідченням історика Кінамоса, Андронік Мануїл. В РПЦ, як колись у греків, спосте-

рігаються церковні і світські мотиви накидання анатем, але основна різниця між греками і росіянами полягає в тому, що останні почали вносити анатему в Чин Торжества Православ'я, щоб отримати більш довготривалій політичний резонанс.

Так, з політичних мотивів, московський митрополит Фотій, що втік із Київської катедрі, піддав анатемі самостійно обраного в Новгородку 1415 року київського митрополита Григорія Цамблака. В XVII–XVIII століттях тим, хто претендував на царську владу в Росії або підривав її авторитет, проголошувалась анатема: Григорій Отреп'єв (Лжедмитрій I) (1604), Тимофій Анкудінов (1654), Степан Разін (1671), Омелян Пугачов (1775). В цій серії анатем маємо прокляття гетьмана Івана Мазепи в 1708 році. Анатему Степану Глебову від 1718 року наклав не собор єпископів, а цар своїм указом. В 1901 році Синод РПЦ, не називаючи її як таку, наклав анатему і відлучив від Церкви відомого російського письменника Льва Толстого.

У цікавому фільмі кінодіяча Сергія Гіппіуса «Анафема» (1960) відтворено духовну еволюцію протодіякона Олімпія. Він прочитав невідомого автора, яким виявився Лев Толстой, і внаслідок того в чині Православ'я хоч і анатемував Івашку Мазепу, але коли дійшла черга до Льва Толстого, могутнім голосом перевів анатему у «многолетіє».

Вже в наш час, 1997 року, маємо помсту Церкви проти отця Гліба Якуніна і митрополита Філарета (Денисенка).

У всіх тих анатемах спостерігаємо політичний слід. А з релігійних мотивів згадаймо, що у 1490 і 1504 роках була піддана анатемі «ересь жидівствующих». 1690 року — «ересь хлібопоклоніння», 1667 накладена анатема на старообрядців, а у 1713–1723 рр. її зазнав «іконоборець» Дмитро Тверітінов.

Бачимо різницю між грецьким і російським анатемуванням. В греків анатемування головно виглядало погрозою, і не було потреби вносити їх в чин Православ'я. Натомість в Росії політичні анатемування включили в чин Православ'я, і так витворювався підтекст для передання російської великодержавної думки майбутнім поколінням.

Зняття анатем у Православ'ї. Єдине відоме з практики Російської Церкви зняття соборно накладеної анатемі — це зняття клятвених заборон 1667 року на тих, які дотримуються «старих обрядів» (1929 і 1971 роки). Це сталося без жодного покаяння з боку анатемованих або навіть будь-яких прохань з їх сторони. Є ще іншого роду казуси. Московський князь Дмитро Донський, анатемований Київським митрополитом Кипріяном за крадіжку церковного майна в 1378 році, був без будь-якої процедури зняття анатемі прославлений у лику святих Помісним собором РПЦ 1988 року.

Драматичні взаємні анатемі кардинала Гумберта із Муаєнмутьє і патріарха Михайла I Керуларія в 1054 році знято в 1964 році в Єрусалимі Вселенським патріархом Атенагором і папою Римським Павлом VI. Згодом на цій основі у 1966 році РПЦ відкрила євхаристійну гостинність для католиків, оскільки вже не передбачала ніяких догматичних для цього перепон.

Проміжні висновки. Із щойно сказаного бачимо, що як у Католицькій, так і Православній Церкві анатема — це публічне накладання покарання за релігійні чи політичні провини, що знаменує цілковите позбавлення участі засудженого в житті Церкви, яка видала відповідний вирок.

Однак така дефініція не відповідає реальній суті анатемі, бо навіть в російській «Православній енциклопедії» написано:

Використання анатемі у позацерковних (зокрема, політичних) цілях не вважається канонічним, бо ніякої для цього не має підстави в канонічному праві. Про це ще писали такі провідні каноністи і богослови, як патріарх Філотей Кокінос і Матей Ангел Панарет, які спиралися в своїй аргументації на трактат, приписуваний святителю Іоану Золотоустому, і на думку Теодора Вальсамона.

Також варто зазначити, що «накладання анатемі не є актом, який безповоротно закриває шлях до повернення в Церкву» і в кінцевому підсумку до спасіння. Зовнішнє зняття анатемі може статися в Церкві чи після покаяння, чи через зміни Церквою своєї думки, переважно

без визнання своєї провини. Але, як писав Йоан Золотоустий, людські суди не є Божими.

Анатема гетьману Іванові Мазепі. Щоб засвідчити про анатему українському гетьману Іванові Мазепі, ми зібрали чотири документи, а саме: Перший — іменний указ царя Петра I митрополитові рязанському Стефану Яворському, в якому 31 жовтня 1708 року цар власноруч написав розпорядження, щоб митрополит публічно в соборній церкві виніс прокляття на Мазепу, що «залишив православ'я і пішов до єретиків шведів». Другий документ датується 12 листопада 1708 року: іменним царським указом оголошено, щоб у присутності государя царевича Олексія Петровича, духовенства і чиновників всім священним собором навічно піддати прокляттю малоросійського гетьмана Івана Мазепу, «того ворога Христа Христового» за зраду [...], і про вибір на його місце Івана Скоропадського. Ми маємо також коротку і розлогу анатему, тобто прокляття і відлучення від Церкви гетьмана Івана Мазепи, які походять від того самого часу і які стали частиною анатемування, що здійснюється протягом століть, головню до шістдесятих років XIX століття, в Чині Торжества Православ'я в перший тиждень Великого посту в різних храмах РПЦ.

Ці документи стали підставою для ненависницької ідеології супроти всього національного і світоглядного, що представляє особа Івана Мазепи з боку частини вірних РПЦ, а також частини невіруючих, які культурно прив'язані до того роду релігійності. А те, що Іван Мазепа репрезентував до незалежності України, влучно висловив напровесні 1990 року Левко Лук'яненко на одній зустрічі депутатів Київради:

Імпульс, даний Іваном Мазепою, зберіг українську самостійницьку традицію більше як на двісті років — аж до початку XX сторіччя. Мінімальним завданням є продовжити її для наступних поколінь, але швидше за все, що в нас буде шанс вирватися з СРСР.

З цитованих документів видно, як анатема проти Мазепи була організована, як повстала, коли вона була включена до Чину Православ'я. Те, що вона стала ефективним державним великоросійським зряддям

в національному придушенні всяких самостійницьких українських ідей, знаємо із подальшої українсько-російської історії.

Самої анатемі і гучної церемонії в Глухові було недостатньо для знівелювання пам'яті Івана Мазепи, і для того передбачалося вкласти в неї «поняття суспільного чи політичного злочину». Це було зроблено через щорічне згадування імені Мазепи в час Чину Православ'я. Єпископ Російської Православної Автономної Церкви Григорій Лур'є пояснює даний феномен так: «В церковних справах ритуальне завжди важливіше слів: слова мало хто слухає, а ритуали діють як електроди, вставлені безпосередньо в мозок».

Такого роду негативна оцінка особи поширюється і на всі переконання, ідеали, які анатемована людина намагалася донести до оточуючих. Американський історик українського походження Орест Субтельний пояснює, як невірність Мазепи російському цареві перетворили на невірність Ісусові Христові:

Спільний інтерес, суспільне добро та державні інтереси — такими були складові мотивування, які могли перетворити відступництво гетьмана із вчинку, вплив якого обмежувався інтересами царя, на вчинок широкого інтересу та засудження.

Анатема — російська політична зброя релігійного типу. Відома громадська діячка і правозахисниця, гостьова лекторка філософсько-богословського факультету УКУ Єлена Волкова в 2016 році говорила про нові релігійні імперативи Росії, а зокрема про те, що нині в дискурсах РПЦ нечасто вживається термін «християнський», а також про подібності між такими релігіями, як російське Православ'я і неосталінізм. У згадуваних віровизнаннях завжди появляються нові вороги, і вони називають їх еретиками, їх велика кількість — від католиків до меланхоліків. Волкова також аргументує, що, починаючи від 1993 року, РПЦ реконструює царську і советську риторику і форми, в яких «русский мир» дорівнює «русской» війні. В культурному розумінні Росія є «православною», але оскільки це недостатньо, при-

ходить на допомогу «русский мир», а що і це не діє ефективно, то йде «космічна боротьба» проти зла, в якій людське життя не має вартості.

Як колись, так і сьогодні, в цій гібридній війні невідкликана анатема Мазепі є потужною зброєю проти всього, що символізує чи вказує на окремішність української культури і буття від російського етносу. Єлена Волкова так оцінює наслідки анатем:

Анатемування може нанести будь-якій людині як моральний, так і фізичний збиток, оскільки це публічний акт засудження і покарання. [...] Широко поширені в сучасній масовій свідомості релігійні забобони можуть викликати серйозне упередження проти такої людини як проклятої Богом, одержимої темними силами і т. п. Це може призвести до розриву соціальних зв'язків, до професійної та соціальної ізоляції людини, образ і навіть фізичного насильства щодо неї.

Анатема, сприйнята через ідеологічний культурний код, сформований у Росії за радянських часів, стає в суспільній свідомості аналогом вирокам, які виносилися в минулому «ворогам народу» (в сучасній ідеологічній ситуації — «ворогам Церкви»), що викликає гнів проти засудженого у людей, які поділяють православну ідеологію, і критику на адресу Церкви — у опонентів ідеологічного використання релігії. Єлена Волкова також додає, що процес використання Церкви не йде тільки зі сторони Російської держави супроти Церкви, але й навпаки. І авторка наводить приклад цькування отця Гліба Якуніна.

На завершення скажемо, що те, яким чином хтось сприймає анатему, — серйозно чи не дуже, — вповні залежить від розуміння людиною інституції Церкви. Якщо Церква — це закрита фортеця для вибраних, то анатема в найпростішому випадку стає завішанням долі конкретної людини, а в гіршому, це — «впевненість» у її вічному проклятті і «неможливості» Божому Милосердю проявити до неї свою любов.

Якщо конкретніше говорити про гетьмана Івана Мазепу, то анатема Мазепи ще донині по-різному сприймається у світі, залежно від геополітичного і геочерковного контексту.

З перспективи Вселенської Церкви вже давно немає проблем з оцерковленістю Мазепи, бо, наприклад, Українська Греко-Католицька Церква вже понад століття молиться за упокій душі козацького гетьмана, бо просто не визнає існування політичної анатемі, вважаючи таке явище неіснуючим. До того самого висновку дійшла Українська Православна Церква Київського Патріархату.

Такі факти показують, що «анатема Мазепі» вже давно не є проблемою для тверезомислячих українських і російських християн і нехристиян. Однак анатема далі залишається тавром для маси некритичних людей, уражених синдромом меншовартості, породженої насильницькими психосоматичними методами поневолення своєї індивідуальності та окремішності.

Уважаємо, що усунення наслідків цієї масштабної проблеми в Україні є радше етнопсихологічного, ніж релігійного порядку. Для цього пропонуємо: 1. Прийняти закон про неприпустимість використання зовнішніми релігійними центрами риторики глумлення, в якій є політичні аспекти, що могли би зачепити гідність українців як окремої нації. 2. Висловити спільну позицію щодо трактування питання «анатемі Мазепи» окремим документом Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. 3. Оскільки молитва за душу покійного вводить у ментальність ідею спасіння, що протилежна проголошеній анатемі, яка заперечує цьому спасінню, — започаткувати міжрелігійну кампанію молитов за упокій душі раба Божого Івана Мазепи.

Етно-психологічна проблема. І на закінчення, процитую російського журналіста Євгенія Кісельова (2016 р.):

Господи, та ж в Росії вже триста з гаком років офіційна пропаганда говорить про гетьмана Івана Мазепу як про зрадника і державного злочинця таким тоном, ніби він який-небудь вчорашній перебіжчик або корумпований російський чиновник, позавчора видав уряду іншої країни якісь надсекретні державні таємниці!

Для того, щоб примирення відбулося, боюся, знадобляться глибокі цивілізаційні зміни в самій Росії, які затягнуться на десятиліття. Тому

що нинішній конфлікт між Україною і Росією, як і нова холодна війна між Росією і Заходом, на мій погляд, в основі своїй є конфліктом двох різних цивілізацій, двох різних систем цінностей. А такі конфлікти можуть тривати дуже довго.

Але чекаючи на цивілізаційні зміни в Росії, світові важливо, зокрема тим народам, які Росія вважає частиною її канонічної чи географічної території, зрозуміти суть дестабілізаційних методів гібридної війни, пам'ятаючи, як свого часу президент Путін говорив, що Росія має опертися на дві основні сили — ядерну зброю і православ'я. Таке усвідомлення, в свою чергу, допоможе цим народам відкривати нові сторінки свого буття, такі як, наприклад, сучасний процес дозрівання Українського Православ'я до автокефалії, визнаного Вселенською Церквою. Лише такі позитивні зрушення, маємо надію, допоможуть російському народові змінити свій погляд на себе і своїх сусідів і тим самим стати тим великим народом, який справді буде любити всіх своїх сусідів, а вони його.